

महात्मा गांधीजी : पर्यावरण विषयक विचारांची प्रासंगिकता

सहयोगी प्रा. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल

इतिहास विभाग प्रमुख, छ. शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, सोलापूर.

प्रस्तावना :

महात्मा गांधीजी म्हटले की एक आदर्श राजकारणी अशी त्यांची प्रतिमा मनामध्ये निर्माण होते. वास्तवात गांधीजींचे व्यक्तिमत्व एवढ्यापूरते मर्यादित ठेवता येत नाही. सत्य-अहिंसा, सत्याग्रह आणि सर्वोदय सारखी कल्याणकारी राज्याची संकल्पना त्यांनी मांडली. मार्ग योग्य निवडला तर परिणाम पण योग्यच होणार हा विचार त्यांनी मांडला. ही विचारसरणी मानवाच्या जीवनाच्या जवळपास सर्वच पैलूंना व्यापून टाकते. गांधीजींच्या मते माणूस हा मुळात विवेकवादी जीव आहे. त्यामुळे निसर्गाशी समतोल राखत विकास साधून सर्व जिवांच्या कल्याणाची जबाबदारी आपोआपच त्यावर येऊन पडते गांधीजींच्या या विचारांमुळे त्यांना पर्यावरणवादी म्हणता येते. सध्या काळात आहेत तसे ते पर्यावरणवादी नव्हते. गांधीजींनी कधीही पर्यावरणाची चळवळ उभी केली नाही, हरित सिद्धांत मांडला नाही की साहित्य निर्माण केले नाही. त्यांनी अनुसरलेल्या व्यक्तिगत जीवन प्रणालीतून, लिखाणातून मांडलेल्या विचारांच्या आधारे गांधीजींच्या पर्यावरणवादी विचारांचा मागोवा घेण्याचा सदर लेखाच्या माध्यमातून प्रयत्न केला गेला आहे. हे करत असतांना स्वातंत्र्योत्तर भारतात राबवण्यात आलेल्या दोन विकासाच्या नमुन्यांचा चिकित्सक अभ्यास करून, सध्याकाळातील त्याची प्रासंगिकता मांडण्याचा प्रयत्न सदर लेखामध्ये केला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासाचा दृष्टिकोन :

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या नेतृत्वासमोर देशातील तत्कालीन अस्तित्वात असलेले मागासलेपण, दारिद्र्य, भूक, बेरोजगारी, रोगराई आणि आरोग्य सुविधांचा अभाव, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील मागासलेपण इत्यादी समस्येतून मार्ग काढण्यासाठी विकासाचे दोन पर्याय उपलब्ध होते. पंडित नेहरूंनी पुरस्कारलेला

शहरीकरणावर आधारित औद्योगिकरण केंद्रित विकास. यामध्ये जड-अवजड अशा भांडवलआधारित उद्योगांचा पुरस्कार केला होता. दुसरा पर्याय गांधीजींनी पुरस्कृत केला होता. यामध्ये स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर आधारित, कुटीर व लघु औद्योगिकरण केंद्रित विकासावर भर होता. तात्वीकदृष्ट्या या दोन्ही प्रकारच्या नमुन्यांचा भारतात स्वीकार करण्यात आला. प्रत्यक्षात मात्र पहिल्या नमुन्यावर

अधिक भिस्त व लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

स्वातंत्र्याचे अमृतमहोत्सवी वर्ष जवळ येत आहे, त्यानिमित्त गांधीजींच्या पर्यावरणवादी दृष्टिकोनातून या दोन्ही नमुन्यांचा चिकित्सक अभ्यास प्रस्तुत लेखामध्ये करण्यात आलेला आहे.

गांधीजींचे शहरीकरण, औद्योगिकरण आणि यंत्रासंबंधीचे विचार :

गांधीजींनी जीवनाच्या सर्व पैलूंना

एकात्मिक पद्धतीने पाहण्याचा दृष्टिकोन मांडला. म्हणून जो व्यक्ति आपल्या दैनंदिन गरजांचा गुणाकार करतो तो साधी राहणी उच्च विचाराचे उद्दीष्ट साध्य करू शकत नाही. म्हणजे मानव, निसर्ग आणि इतर जीवजंतु हे एकच व्यवस्थेचे भाग आहेत. या विरुद्ध आधुनिक सभ्यता आहे.

गांधीजींच्या मते आधुनिक सभ्यतेचा मानव आणि निसर्गावर प्रचंड परिणाम झालेला आहे. आधुनिक सभ्यतेने जगातील नैसर्गिक साधनांचा अमाप गैरवापर करून एका छोट्या मानव समुहास श्रीमंत बनविले. त्यांच्या मते अशी सभ्यता, संपत्तीची भूक आणि ऐहिक-भौतिक सुखाची लालसा या खेरीज दुसऱ्या कशाचा प्रचार आणि प्रसार करू शकत नाही.¹

गांधीजी हिंद स्वराज (1909) या त्यांच्या ग्रंथात आधुनिक सभ्यतेला 'सैतानी' (Satanic) असे संबोधतात त्यांच्या मते यंत्र हे आधुनिक सभ्यतेचे प्रमुख बोधचिन्ह आहे. यंत्रे एका महापापाचे प्रतिनिधित्व करतात. त्यांच्या मते भारताला दरिद्री बनविण्यामध्ये यंत्रे कारणीभूत आहेत.² आधुनिक सभ्यतेमध्ये निसर्गाप्रति हिंसेचा समावेश अंगभूत आहे. या कारणाने मानवाची सहमानवाशी आणि निसर्गाशी एकरूपता साधता येत नाही. यामुळे दिर्घकाळापश्चात निर्माण झालेली स्थिरता नष्ट होते. आधुनिक सभ्यतेचे सर्वाधिक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे अमर्याद गरजा आणि प्राचीन सभ्यता ही मर्यादा आणि गरजांवर निर्बंधांनी ओळखली जाते.³

गांधीजी तंत्रज्ञानाच्या विरोधात नव्हते पण ते मानव-मानव आणि मानव-निसर्ग यांच्यामध्ये उतरंडी नातेसंबंध प्रस्थापित करणाऱ्या तंत्रज्ञानवादाच्या विरोधात होते. गांधीजींनी औद्योगिककरणाच्या विरोधात इशारा दिलेला आहे. त्यांच्या मते दैवच भारताला पाश्चिमात्य औद्योगिककरणापासून वाचवेल. त्यांच्या मते, एक छोट्याशा बेटवजा देशाच्या (इंग्लंड) आर्थिक-साम्राज्यवादाने संपूर्ण जगाला वेठीस धरले आहे. तर, 30 कोटी लोकसंख्येच्या देशाने असेच आर्थिक पिळवणूकीचे धोरण अवलंबले तर यामुळे संपूर्ण जग टोळधाडाच्या हमल्यामुळे होते तसे भकास होईल.⁴

गांधीजींनी शहरीकरणास गावांमधून होणारा दुहेरी निचरा असे म्हटले आहे. त्यांच्यामते भारतामध्ये शहरीकरण म्हणजे गाव-खेड्यांसाठी हळूवार पण हमखास मरण आहे. शहरीकरणामुळे भारताच्या 90% इतक्या लोकसंख्येस कधीही पोसता येणार नाही. भारतीय लोक 70 लाख खेड्यांमध्ये राहतात (आकडा 1934).

वर उल्लेखित गांधीजींच्या विचारांच्या दृष्टिने शहरीकरण-औद्योगिककरण केंद्रित विकासाच्या धोरणाची चिकित्सा दिल्ली शहर आणि यमुना नदी तसेच साबरमती नदी यांच्या प्रदुषण स्थितीच्या माध्यमातून करता येईल. दिल्लीतील यमुनेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील राजघाट येथे 'हे राम' कोरलेली गांधीजींची समाधी आहे. याच ठिकाणी 31 जानेवारी 1948 च्या संध्याकाळी गांधीजींवर अंत्यसंस्कार करण्यात आले. दिल्ली ही देशाची राजधानी आहे. हिंदू धर्म साहित्यामध्ये गंगेप्रमाणे यमुना ही पवित्र नदी मानली जाते. तर दुसरीकडे जगातील एक सर्वाधिक प्रदुषित नदी म्हणून ही तिची नव्याने ओळख निर्माण झाली आहे.

कार्तिक महिन्यात साजरा होणाऱ्या छोट पूजेवेळी यमुना नदीवर अलीकडील काळात राहणाऱ्या पांढऱ्या रासायनिक फेसामुळे ती संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधून घेत आहे. एकुण 1376 कि.मी. लांबी असणाऱ्या या नदीचे फक्त 2% पात्र दिल्ली शहरालगत वाहते. पण नदीतील एकुण प्रदुषणाच्या 75% प्रदुषण एकट्या दिल्ली शहरातून होते. दिल्ली प्रदुषण नियामक समिती आणि केंद्रिय प्रदुषण नियामक बोर्ड यांच्या मते यमुनेतील 90% प्रदुषण हे दिल्ली शहरातील प्रक्रियाविरहित सांडपाण्यामुळे होते.⁵ यामध्ये नागरी वसाहतीतील सांडपाणी आणि औद्योगिक सांडपाणी यांचा समावेश आहे. यमुनेमध्ये दररोज साधारण 800 दशलक्ष लिटर प्रक्रियाविरहित सांडपाणी सोडले जाते. या व्यतिरिक्त सण आणि उत्सवातील पूजा साहित्य, मुर्ती विसर्जन इत्यादी आहेतच.

अलीकडील एका अभ्यासानुसार दिल्लीतील यमुना नदीचे पात्र व्यवहारिकदृष्ट्या मृत पाणी आहे असे म्हटले आहे. हे पाणी पिण्यासाठी आणि शेतीसाठी वापरासाठी अयोग्य आहे. या पाण्यातील मिश्रित प्राणवायुचे प्रमाण शुन्य आहे.⁶

अलीकडील काळात थंडीच्या ऋतुमध्ये दिल्ली शहर आणखी एका कारणामुळे जगभरामध्ये लक्ष वेधून घेत आहे. दिल्ली शहराला थंडीच्या धुक्या व्यतिरिक्त प्रदुषित आणि विषारी धुर युक्त हवेच्या मिश्रणाने चादरीप्रमाणे पांघरले जाते. यामुळे दृष्टीस अडथळा निर्माण होतो आणि विषारी हवेमुळे अनेक आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होत आहेत. हवा प्रदुषणास उद्योग, वाहतुकीचा धुर, धुळकण आणि शेती जाळणे ही कारणे जबाबदार आहेत. ही समस्या इतकी गंभीर बनत आहे की, सर्वोच्च न्यायालयाला सरकारला निर्देश द्यावे लागत आहेत. भविष्यात कदाचित या समस्येवर उपाय म्हणून दिल्ली शहरामध्ये कर्पू लागू करावा लागेल.

गांधीजींनी साबरमती नदीच्या काठी अहमदाबाद येथे साध्या राहणीमानाचा आदर्श घालून देण्याच्या दृष्टीने साबरमती आश्रमाची स्थापना केली. गांधीजींना साबरमतीचे संत असेही संबोधले जाते. अहमदाबादेतील प्रक्रिया विरहित अवैध सांडपाण्यामुळे साबरमती नदीसुद्धा अहमदाबाद येथे मृत व अप्रवाहित घोषित करण्यात आली. या नदीशी गांधीजींचे खास नाते राहिलेले आहे. ते स्वतःच्या गरजेपुरतेच नदीचे पाणी वापरत. याच आश्रमामध्ये ते लिफाफे उलटे करून वापरण्याचा स्वकृतीतून धडा देत. ही नदी गुजरातमधील चार मोठ्या औद्योगिक जिल्ह्यातून वाहते. अहमदाबाद येथे साबरमती आश्रम आहे. राजकोट या संस्थानात गांधीजींचे वडील दिवाण होते. त्यांचे बालपण येथे गेले. खेडा येथे शेतकऱ्यांच्या वतीने गांधीजींचे शिष्य वल्लभभाई पटेल यांनी नेतृत्व केलेल्या सत्याग्रहामुळे त्यांना सरदार ही पदवी मिळाली. चौथे शहर बडोदा होय.

गुजरात प्रदुषण नियंत्रण बोर्ड आणि पर्यावरण सुरक्षा समिती यांच्या संयुक्त अहवालानुसार औद्योगिक आणि शहरी सांडपाणी नदीच्या प्रदुषणास प्रामुख्याने कारणीभूत आहेत.⁷ भविष्यात साबरमती नदी ही एक मृतजल साठा म्हणून घोषित होईल.

देशात प्रतिदिन उत्पन्न होणारा मलसाठा आणि देशातील मलनिस्सारण केंद्रांची एकुण क्षमता मधील तफावतीमुळे अतिरिक्त मलसाठा हा विनाप्रक्रिया अवैधरित्या देशातील नद्यांमध्ये सोडून दिला जातो. यामध्ये ठराविक उद्योजकांना संपूर्ण सुट देऊन निसर्गाचा न्हास करून अमाप संपत्ती मिळविण्याची सरकारनेच परवानगी दिली आहे. असा विकासाचा नमुना अनाधिकृतपणे पण उघड-उघड राबविला जात आहे.

दिल्ली शहर, यमुना आणि साबरमती नदी हे केवळ प्रतिनिधिक स्वरूपातील उदाहरणे आहेत. देशातील इतर शहरांची स्थिती फारशी आशादायी नाही. बकाल वस्त्या, दारिद्र्य, प्रदुषित हवा, पाणी, जमीन थोड्या फार फरकाने सर्वत्र आहेत. यात मानवीय उन्मादात दिवसेंदिवस भर पडून माणसाचे जीवन अधिकाधिक चंगळवादी व भौतिकसुखासाठी हावरटपणे जगणाऱ्या प्राण्यांमध्ये रूपांतरित होत आहे.

वरील उदाहरणांखेरीज एक उदाहरण आहे मुंबईतील आरे कॉलनीतील. मुंबई मेट्रो रेल कॉर्पोरेशन लि. च्या कार शोडसाठी येथील मीठी नदीच्या खोऱ्यातील वृक्षांची तोड करण्यासाठी लोकांनी विरोध दर्शविला. मुंबईचे फुफ्फुस समजले जाणारे आरे कॉलनीतील जंगल स्थानिक जैवविविधतेने भरपूर आहे. येथे बिबट्यांसहित जैवविविधता संरक्षित आहे. केवळ येथील जमीन सरकारी असल्याने अधिग्रहणास सोपे आहे आणि सिपज (SEEPZ) पासून ही जागा जवळ आहे म्हणून मेट्रोचे कार शोड उभे करण्याचा घाट खुद्द सरकारनेच घातला. हा प्रकल्प आणि विकास पर्यावरणाप्रती सध्या सरकारचीच किती असंवेदनशिलता आहे याचे ताजे उदाहरण आहे.⁸

पर्यावरणाचा न्हास थांबविण्याचे उपाय :

गांधीजींचे अहिंसेचे विचार व्यक्ति, निसर्ग, प्राणीमात्रा या सगळ्यांवर सकारात्मक प्रभाव पाडू शकतात. सत्याचा आग्रह हा निसर्ग नियमांची पायमल्ली करण्यापासून मानवास परावृत्त करू शकतात. सर्वोदय संकल्पनेत सर्वांचे कल्याण समाविष्ट आहे. सद्य परिस्थितीत यंत्र आणि उद्योगांना संपूर्णतः हद्दपार करणे अव्यवहार्य व अशक्य बाब आहे. या परिस्थितीत पण केंद्रिकरणावर आधारित औद्योगिकरणाऐवजी गांधीजींनी सुचविल्याप्रमाणे विकेंद्रिकरणावर आधारित कुटीर व लघु उद्योगांची श्रृंखला मोठ्या प्रमाणावर निर्माण केल्यास मास प्रोडक्शन (मोठ्या प्रमाणावर निर्मिती) ऐवजी प्रोडक्शन बाय मास (लोकांकडून निर्मिती) चे धोरण प्रत्यक्षात आणणे आवश्यक आहे.

गांधीजींनी सांगितल्याप्रमाणे ग्राम-गणतंत्राची निर्मिती करून त्यामध्ये सद्य काळानुसार ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी मांडलेले PURA (Providing Urban Amenities in Rural Areas)⁹ चे ग्रामिण भागांमध्ये शहरी सुविधा पुरविण्याचे मांडले राबवणे शक्य आहे. यामुळे सद्या आवाक्याच्या बाहेर चाललेल्या शहरी समस्यांवर उपाय म्हणून व्यवस्थापनास सोयस्कर आणि पर्यावरणपूरक अशा छोट्या विकासा केंद्रांची निर्मिती करणे व्यवहार्य ठरते. याचा अर्थ, आहे ती शहरे नष्ट करणे असा होत नाही. सध्या काही ठराविक शहरांभोवतीच विकास केंद्रित आहे. तेच फक्त खेड्या-पाड्यांपर्यंत पोहोचवायचे आहे. जेणेकरून नैसर्गिक साधनांवरील ताण कमी होईल. यंत्र आवश्यक आहेत पण कामगार केंद्रित रोजगाराभिमुख औद्योगिक धोरण हे भारतासारख्या वाढत्या लोकसंख्येकरीता आणि निसर्गाचा समतोल राखण्याच्या दृष्टीनेही अधिक शाश्वत आहे.

व्यक्तिच्या गरजा मर्यादित ठेवून पर्यावरण पुरक राहणीमान शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. अपारंपारिक उर्जा स्रोतातून निर्माण होणाऱ्या विजेवर चालणारे वाहन यांचा प्रचार-प्रसार करण्यासाठी नफेखोरी बाजुला ठेवून लोक-उद्योग

समूह आणि सरकार या सर्वांचे प्रयत्न एका दिशेने होणे गरजेचे आहे. सार्वजनिक वाहतुक सक्षम करणे व ती स्वस्त ठेवणे जरूरी आहे. आज दिल्ली मध्ये मेट्रोचे जाळे वाढत आहे तरीसुद्धा रस्त्यांवरील वाहनांची गर्दी कमी होत नाही. एका सामान्य कामगाराच्या एकुण उत्पन्नाच्या 8% सर्वसाधारण विनावातानुकुलीत प्रवासाकरीता खर्च होतात. तर वातानुकुलीत करीता 14% आणि दिल्ली मेट्रो करीता 22% खर्च होतात. ही झाली दिल्लीची स्थिती. भारतातील बऱ्याच शहरांमध्ये सार्वजनिक वाहतुक सेवाच उपलब्ध नाहीत. ह्या उणिवा दूर करणे गरजेचे आहे.

महात्मा गांधीजींचा चष्मा सध्या स्वच्छ भारत अभियानाचे प्रतिक बनले आहे. त्यांची दृष्टी त्यांच्याच नावे सुरू असणारी रोजगार हमी योजना मनरेगा अंतर्गत वापरता येऊ शकते. सद्या राष्ट्रीय हरित मिशन या वृक्षारोपण योजनेस मनरेगा मध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहे. याच पद्धतीने शहर आणि गावांमध्ये मनरेगा अंतर्गत मोठ्या प्रमाणावर हरित प्रकल्पांची कामे सुरू करता येऊ शकतात. यामध्ये हायवे, रेल्वे मार्गाच्या बाजूच्या जमीनीवर वृक्षारोपण, सौरऊर्जा प्रकल्पांचा विचार केला जाऊ शकतो.

एकीकडे भारतातील शहरांमधील हवा प्रदुषित होत असतांना दुसरीकडे कोळसा आणि इतर जीवाश्म इंधनावर आधारीत ऊर्जा प्रकल्पांची संख्या वाढत आहे. सरकारने अर्थकरण स्थिर करण्यासाठी हा मार्ग अवलंबला असावा. अल्प कालावधीपुरता विचार केला तर हा निर्णय बरोबर वाटतो. पण वास्तवात हा शाश्वत नक्कीच नाही. जरूरी नाही की भारताने सुद्धा पाश्चिमात्याप्रमाणे ऐतिहासिकदृष्ट्या सर्वाधिक कार्बन उत्सर्जन करणाऱ्या औद्योगिककरणाचेच अनुकरण केले पाहिजे. पुढच्याला ठेच मागचा शहाणा या म्हणीचा बोध घेणे गरजेचे आहे. अमेरिका आणि चीन पाठोपाठ भारत कार्बन उत्सर्जन करणारा जगातील तिसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. भारताची वाढती लोकसंख्या आणि साधनांचा विचार करता पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करून विकास साधणे म्हणजे स्वतःसाठी कबर खोदण्यासारखे आहे. भारताने कडक पर्यावरण निर्बंध देशांतर्गत लागू करून त्याची अंमलबजावणी त्याहून अधिक कडकपणे करून जगातील एक शुन्य कार्बन उत्सर्जन देश बनवण्याच्या दिशेने वाटचाल करणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त अवजड उद्योग प्रणित विकासाचे नमुन्यामधील उणीवा, त्रुटी दूर करून यंत्रांना पुर्णपणे हद्दपार न करता, शहरे नष्ट न करता, गांधीजींचे ग्राम सक्षमीकरणाचे धोरण राबविण्याची प्रासंगिकता ही प्रत्यक्ष गांधीजींच्या काळापेक्षाही अधिक महत्त्वाची बनलेली आहे. चंगळवादामुळे निसर्गावर होत असलेल्या अविगत हिंसेपासून गांधीजींचे साधी राहणी मर्यादीत गरजा, सत्य-अहिंसावादी विचारच मनुष्यास परावृत्त करू शकतात. गांधीजींच्या पर्यावरणवादी विचारांची प्रासंगिकता त्यांच्या एका वाक्यात समावलेली आहे. पृथ्वीमध्ये प्रत्येक मानवाच्या गरजेनुसार पुरवठा करण्याची क्षमता आहे, पण प्रत्येक माणसाच्या लालसेची भूक भागवण्याची नाही.

संदर्भ :

1. Roy Ramashray, Self and Society : A study in Gandhian thought, New Delhi : Sage, 1985 Pg. 36-38.
2. Gandhi M.K., Hind Swaraj or Indian Home Rule, Ahmedabad, Navajivan Trust 1938, Pg. 81.
3. Young India, June 2, 1927.
4. terrin.org, Moolakattu John's, Article, Mahatma Gandhi and Environment 1/10/2019.
5. earth5r.org, Article - Yamuna river pollution sustainable solution future. July 22, 2020.
6. Sulabhervis.nic.in/Database/Water quality Statud - 6984-aspx.
7. Down to earth.org.in, बातमी, The dark side of Sabarmati river development by Rajeev Khanna 17/3/19.
8. <http://www.indiatoday.in/news-analysis/story/aarey-forest-story-of-a-milk-colony-that-has-film-city-may-have-metro-car-shed->
9. rural.nic.in/sifes/default/files/07PURA%28F%29.pdf.